

“Tervuren”, ofwel de beladen erfenis van het Belgische koloniale verleden

Een verslag van het bezoek van de ICOMOS-GE-groep met onderzoekers van het Centre for Global Heritage and Development aan het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika te Tervuren (d.d. 05-10-2019) èn van het symposium van het Afrika-Studiecentrum van de universiteit Leiden over de renovatie van het museum (d.d. 10-10-2019). De organisatie van de excursie was in handen van Esther de Haan, m.m.v. Mara de Groot, David Koren & Francis Kettenis.

David Koren

Wat Indonesië was voor Nederland, was Belgisch Kongo voor België: de belangrijkste kolonie, die alleen al qua oppervlakte een groot deel van Europa besloeg. Meer nog dan bij Indonesië het geval was, heeft de Belgische staat de zegeningen van haar koloniale verleden en de rijkdommen van het haar kolonie geëtaleerd in een prestigieus paleisachtig museum, het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika in Tervuren, even buiten Brussel. Lange tijd was dit zo'n beetje het laatste koloniale museum van Europa. Maar onder druk van onder meer de Verenigde Naties werd het museum in 2013 gesloten voor een langdurige renovatie om de ergste koloniale kantjes er af te halen, om in oktober 2018 weer open te gaan. De hoogste tijd voor 18 mensen van de Gedeeld Erfgoed-groep van ICOMOS-NL èn van het Centre for Global Heritage and Development om het museum in excursie-verband te bezoeken en te zien in hoeverre de renovatie geslaagd is te noemen. Tevens om er 5 dagen later goed over te kunnen meepraten op een symposium van de het Afrika-Studiecentrum van de Universiteit Leiden met hetzelfde vraagstuk.

Koloniale misstanden

In 1884/1885 werd de persoonlijke claim van koning Leopold II op Midden-Afrika gehonoreerd door de Europese mogendheden. Persoonlijk, omdat de Belgische regering zich niet wenste in te laten met de koloniale ambities van de koning. Leopold II had echter het geluk dat Kongo politiek gezien zeer gewenst was. België ontstond als een neutrale staat en het kwam de Europese grootmachten Duitsland, Frankrijk en Engeland goed uit dat juist het neutrale België dit enorme gebied in handen kreeg. De kolonie was met name interessant vanwege de teelt van rubber, een grondstof die buitengewoon aantrekkelijk was vanwege de opkomst van de transportsector (auto-industrie en fietsbanden). Bambi Ceuppens, antropologe en curator van het museum, noemt het echter: “colonialism on the cheap”, namelijk gebaseerd op het onttrekken van grondstoffen, zonder na te denken over mogelijke consequenties op de lange termijn. Het tappen van rubber werd ingevoerd als een vorm van belastingheffing voor de bevolking. Mensen die niet aan de opgelegde verplichtingen konden voldoen, werden bestraft met het afhakken van handen of voeten. Vele duizenden mensen, zo niet miljoenen, kwamen om onder dit hardvochtige koninklijke bewind. Ten dele door het rechtstreekse geweld, maar velen ook door honger omdat zij door de eindeloze dwangarbeid geen tijd meer over hielden om voedsel te kunnen verbouwen. Zo werd de zweep het belangrijkste symbool van het Belgische koloniale bewind. Vanwege alle schandalen die langzaam maar zeker ook internationaal bekend raakten, nam in 1908 de Belgische staat het bestuur van de Kongo-Vrijstaat van de koning over.

Van tentoonstelling naar museum

In 1897 vond Leopold II het al tijd om het belang van zijn kolonie breed uit te dragen, middels een grote tentoonstelling bij de Wereldtentoonstelling die dat jaar in Brussel plaatsvond. Ten behoeve hiervan verrees het "Paleis van de Koloniën" bij Tervuren, hoofdzakelijk bedoeld om investeerders te verleiden in zijn "Vrijstaat" te investeren. Maar de koloniale tentoonstelling bleek ook zeer populair onder de bevolking. Het eerste jaar trok het maar liefst meer dan 1 miljoen bezoekers! De grootste attracties waren de drie gebouwde "Kongo-dorpen", waar 216 geïmporteerde Kongolezen scènes uit het dagelijkse leven moesten verbeelden. Zeven Kongolezen zijn in die periode overleden, vanwege het koude klimaat. Daarnaast werd er ook een "civilised village" gebouwd, waar te zien was hoe de kolonisten in de Kongo leefden. Hiertoe werden ook verschillende "weeskinderen"¹ naar België gehaald, waarvan circa 10 kinderen stierven. Uiteindelijk werd de tijdelijke tentoonstelling permanent gemaakt in 1910, met de opening van een permanent museum. Vanuit Brussel voert vanaf het Jubelpark de Avenue de Tervuren naar het museum, welke bij Jubelpark wordt gemarkeerd met een grote monumentale boogconstructie, door Ceuppens de "Arc of the cut off hands" genoemd. Deze brede avenue eindigt tenslotte bij het Koloniënpaleis (1897, tegenwoordig onderdeel van het later gebouwde museum).

In 1958 werd de laatste grootschalige renovatie doorgevoerd. Dit was het jaar van de wereldtentoonstelling in Brussel, waarbij ook het Atomium werd gebouwd. Wederom werd er een speciaal Kongo-dorp gebouwd. De Kongolezen werden ditmaal in betonnen prefab-woningen in het dorp gehuisvest en overdag naar het Kongo-dorp gebracht. Ook werd er in Kongo een olifant geschoten en die speciaal voor het museum werd geprepareerd en opgezet in de zaal naast de rotunda (voormalige inkomsthal). Na de onafhankelijkheid van Kongo in 1960 werd het museum officieel van naam veranderd, van het Koninklijk Museum voor Belgisch-Kongo tot het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika. Wendy Morris spreekt in verband met het museum over "Temple and Tomb": een tempel ter meerdere eer en glorie van koning Leopold II, maar tegelijkertijd een tombe voor een enkel relik van David Livingstone en een oneindig aantal dode (opgezette) dieren. De laatste grootschalige wijziging vond plaats in 2006 toen er een zaal werd ingericht ten behoeve van het koloniale verleden.

Zegeningen kolonialisme

De zegeningen van het kolonialisme betroffen hoofdzakelijk verbetering van de gezondheidszorg, het onderwijs en de infrastructuur. Alle doelen dienden echter primair een koloniaal doel. De verbetering van de gezondheidszorg had ten doel om zorg te dragen voor voldoende (gezonde) arbeidskrachten en de koloniale overheersers zelf, het onderwijs om net voldoende geschoolde arbeidskrachten te vormen die in de verschillende productieprocessen ingezet konden worden (plantages, mijnbouw). Onderwijs bleef per saldo marginaal en beperkt tot de hoogstnoodzakelijke noodzakelijke vaardigheden. De koloniale macht had er geen belang bij dat onderdanen in contact kwamen met sociaaleconomische theorieën of andere potentieel 'bedreigende' kennis. Zo werd pas in 1954 - onder zware druk van de Verenigde Naties - een universiteit in Belgisch Kongo (tegenwoordig Democratische Republiek Congo, ofwel: DRC) gesticht. Verbetering van de infrastructuur tenslotte was van strategisch belang voor het openleggen van (nieuwe) territoria en met name het vervoer en de export van koloniale producten.

Een nieuw narratief?

Curator Bambi Ceuppens noemt de vaste tentoonstelling: "not my personal exhibition", maar: "decolonisation is an ongoing process". In totaal waren er meer dan 80 mensen betrokken bij de renovatie. Een complex aspect daarbij is dat het museum eigendom is van de Belgische (federale)

¹ In Kongo destijds een onbekend begrip: een kind zonder ouders werd (automatisch) opgevoed door familieleden, burens of andere dorpsgenoten.

staat en het omliggende park van het Vlaamse gewest. Ook was de Vlaamse overheid verantwoordelijk voor het interieur van de gebouwen. Daarbij is er veel geld gestoken in de renovatie en uitbreiding van het gebouw, en maar nauwelijks in de herziening van de vaste opstelling. De vraag was ook hoe je een 'postkoloniaal' museum kunt maken in de oude glazen vitrinekasten van een koloniaal museum? Dit werd niet gevraagd en de staat betaalde niet voor de herinrichting, alleen maar voor het gebouw. Er leek volgens Ceuppens een complete 'desinteresse' te bestaan voor de permanente opstelling.

De betrokkenheid van velen maakten van de renovatie een moeizaam proces. Bovenal was het museum ook nog eens een geklasseerd monument. Dit betekende dat een aantal beelden, bijvoorbeeld die in de rotunda, onder de bescherming vielen. Ceuppens verteld dat er plannen bestaan om deze beelden met sluiers te behangen. Ook zijn er verschillende kunstwerken van Kongolese kunstenaars toegevoegd. Deze kunstwerken krijgen vanuit Belgische zijde kritiek dat ze te 'subtiel' zijn. Kongo heeft volgens Ceuppens echter vooral een 'orale cultuur', waarbij de kunst ook 'subtiel en gelaagd' is, en zeker niet "in your face" is. Ceuppens noemt het onbestaanbaar dat zelfs in deze kwestie de Kongolezen weer kritiek krijgen vanuit Belgische zijde.

Toch is er wel vooruitgang geboekt. Ten eerste is de ruimte ruimschoots toegenomen door de gerealiseerde nieuwbouw waarin alle facilitaire functies zijn ondergebracht (entree, restaurant, winkel e.d.). Daarnaast verteld Ceuppens over een Kongolese bezoeker die begon te huilen nadat ze het heropende museum had bezocht. Het was voor het eerst dat er in het museum een sprekende Kongolees te zien was. Voorheen zag je nauwelijks beelden van Kongolezen in het museum, alleen maar bijvoorbeeld een beeld van een gorilla met een Kongolees jongetje op z'n rug. Het museum is dus van ver gekomen! Treffend is ook de spreuk bij de nieuwe ondergrondse corridor naar het museum: "alles gaat voorbij, behalve het verleden". Ceuppens verwacht niet dat deze renovatie het einde is van de dekolonisatie van het museum. Het publieke debat gaat immers erg snel. Toch lijkt de meerderheid van de Belgen voorstander te zijn van één officieel narratief over de geschiedenis van koning Leopold II en zijn (persoonlijke) kolonie.

Kritische rondleiding

Op de excursie is gekozen voor de rondleiding met het thema: "Een complex en gedeeld verleden". Beide gidsen bleken opvallend kritisch over het museum. Volgens een van de gidsen is het museum niet in staat gebleken zich daadwerkelijk te 'dekoloniseren' zoals het nu claimt te zijn. Dit blijkt naar haar mening uit verschillende zaken:

- De herkomst van de duizenden museumvoorwerpen wordt nooit aangegeven. Het is de vraag wat de herkomst is van deze voorwerpen en in hoeverre deze herkomst daadwerkelijk onbekend is of dat er een bewuste keus is gemaakt om deze nergens te vermelden.
- Van enkele voorwerpen is echter bekend dat deze met geweld in het beheer van het museum zijn gekomen, waaronder het beeld 'Nkisi nkonde' dat in 1878 door Belgen werd geroofd en nadien vele malen door stamhoofden is teruggevraagd (en dat tot op de dag van vandaag werd geweigerd). Dit wordt echter nergens vermeld.
- Het debat over mogelijke teruggave van kunst aan Kongo wordt nog maar mondjesmaat gevoerd. Een daadwerkelijk 'gekoloniseerd museum' zou hier meer open voor moeten staan. Maar het betreft een lastig debat, waarin uiteraard verschillende vragen een rol spelen:
 - Juridische status (formeel eigendom);
 - Visie op juridische status (erkend, omstreden);
 - Wijze van verwerving (aankoop, verdrag, schenking, geroofd, onduidelijk, etc.);
 - Omstandigheden rondom verwerving (koloniale verhoudingen, oorlog);
 - Culturele betekenis in het land van herkomst;

- Culturele betekenis in het land van expositie.
- Ook worden er nergens rituele handelingen uitgevoerd met voorwerpen, zoals dat met bepaalde voorwerpen in bijvoorbeeld het British Museum wèl gebeurt.
- Een enkel kabinet is volledig terug-gerestaureerd naar de situatie anno 1930, zoals het 'krokodillenkabinet'. Er is echter maar een klein bordje wat hiernaar verwijst. Bovendien is het onderscheid met belendende zalen betrekkelijk gering.
- Het mineralenkabinet biedt geen enkele context over de verschillende metalen die in de DRC worden gewonnen, zoals bijvoorbeeld coltan, cruciaal voor mobiele telefonie. Een substantieel deel van de wereldvoorraad bevindt zich in de DRC, maar wordt onder dubieuze omstandigheden gewonnen (milieueffecten, oorlog, uitbuiting etc.).
- De context en duiding is en blijft over de gehele linie zeer beperkt. Ook maakt het museum geen duidelijke keuzes: het gaat over zowel natuur als cultuur, over kunst, etnografie, rituelen, geschiedenis en kolonialisme, maar ook - een beetje - over hedendaagse cultuur.
- De meeste koloniale beelden van Kongolezen en bijvoorbeeld de Luipaard-man hebben een plekje in de kelder gekregen, maar wederom zonder veel duiding over de betekenis en 'uitstraling' van deze beelden.
- Anderzijds zijn de beelden in de oude inkomsthal bewaard gebleven (onderdeel van het monument, mochten niet verwijderd worden).
- Het Belgische mandaatgebied Rwanda-Urundi (de huidige landen Rwanda en Burundi) krijgt in het nieuwe museum nauwelijks aandacht, terwijl ook dit gebied onderdeel was van het Belgische koloniale rijk in Centraal-Afrika. Bovendien is het belang van dit mandaatgebied vele malen groter dan de geografische omvang van beide landen doet vermoeden. Het optreden van het Belgische koloniale bestuur en de etnische profilering heeft bijvoorbeeld tot één van de grootste genocides in de 20e eeuw geleid (Rwanda, 1994).
- De grote opgezette olifant nabij de voormalige inkomsthal was speciaal geschoten voor de werelddoortoonstelling van Brussel in 1958. Tegelijkertijd gaat het museum niet in op de Kongodorpen, ofwel de "menselijke diertuin" die bijvoorbeeld bij de eerdergenoemde werelddoortoonstelling van 1897 werd aangelegd.
- Wel heeft men als tegenhanger de monumentale schilderijen met lange lijsten van Belgen die het leven lieten in de kolonie, een lijstje geplaatst van de zeven Kongolezen die in 1897 het lieven lieten in deze dorpen. Dit staat dan weer niet in verhouding tot de vele duizenden en mogelijk zelfs miljoenen slachtoffers die onder de Belgische heerschappij zijn gevallen. Niet al deze slachtoffers zijn gevallen door directe lijfstraffen zoals het afhakken van ledematen, maar ook door de eindeloze tijd die men in dwangarbeid doorbracht en daardoor niet kon besteden aan het produceren van voedsel voor zichzelf en het eigen gezin.

Ook Ceuppens wijst tijdens het symposium op verschillende aspecten waaruit blijkt hoezeer de tentoonstelling vooral door koloniale ogen was opgezet. Zo werden (kunst)objecten en -voorwerpen vooral toegeschreven aan bevolkingsgroepen en nimmer aan individuen.

Debat

Het symposium in Leiden werd besloten met een debat met - naast Bambi Ceuppens - ook Mirjam Hoijsink (UvA, research project 'Past and present tense. Future knowledge for Colonial Collections'), Annette Schmidt (Museum Wereldculturen), Kitty Zijlmans (Art History, Leiden) en onder leiding van Jan-Bart Gewalt (moderator). Het eerste punt dat aangesneden wordt is hoe mensen betrekken werden bij het creëren van een nieuwe tentoonstelling en vooral hoe mensen uit de Afrikaanse diaspora werden betrokken. Ceuppens geeft aan dat dat die op vele manieren zijn betrokken. Ook zijn alle (nieuwe) teksten peer-reviewed.

Een andere vraag die werd opgeworpen is de vraag in hoeverre men niet had kunnen kiezen om een compleet nieuw museum te bouwen, los van de bestaande koloniale context? Dit was volgens Ceuppens vanuit financieel opzicht geen optie. De renovatie kostte nu 65 miljoen euro, bij complete nieuwbouw zou dit het dubbele kosten. Ceuppens noemt dit gekscherend 'de vloek van koning Leopold II': "he always wins". Een aanwezige informeert naar de tentoonstelling die vlak voor de renovatie te zien was, een tentoonstelling over het museumgebouw. Deze werd georganiseerd door de communicatie-afdeling en niet door de specialisten van het museum. Het zou echter opnieuw interessant zijn om het museum als zodanig tot onderwerp te kiezen van een tentoonstelling.

Belang etnografische musea

Bambi Ceuppens is van mening dat etnografische musea 'hun langste tijd gehad' hebben. Deze zouden getransformeerd moeten worden naar musea die 'praten', met ook aandacht voor de wederzijdse ontmoeting en de invloed van de kolonies op 'het westen'. Het koloniale verleden kan naar haar mening nimmer genegeerd worden. Daar is echter niet iedereen het mee eens. Naar mening van een dame hebben objecten die verzameld zijn vaak meerdere betekenissen, ook voor de maatschappij nu. Iemand uit de zaal stelt voor om het museum op te delen tweeën: één deel voor "Europa kijkt op de Kongo", en één deel voor "Kongo kijkt op Europa".

Ceuppens geeft aan dat collecties vooral veel vertellen over de verzamelaar in kwestie. Als voorbeeld noemt Ceuppens de westerse preoccupatie voor maskers en beelden, deze zijn dominant in de verzameling. Deze voorwerpen staan in relatie tot macht en magie, ofwel "male, political and ritual power". De verzameling toont met andere woorden een bepaalde hiërarchie die in de Afrikaanse cultuur niet terecht is, op z'n minst erg eenzijdig is. Ceuppens: "how can you bypass clothing, music and paintings if you talk about independency for example?". Tevens is het bekend dat er sommige objecten door middel van geweld zijn verworven. Dit wordt echter nog altijd doodgezwegen in het museum.

Tenslotte

Een andere kwestie is of het museum voor de reguliere bezoekers wel voldoende context biedt? Verschillende deelnemers aan het symposium vrezden van niet. Ceuppens verteld dat haar dochtertje flauwviel toen ze als kind voor het eerst een foto van iemand met afgehakte handen zag. Ceuppens is van mening dat er meer zaken vermengd moeten worden in het museum. Zo zou de 'neutrale' tentoonstelling over mineralen vermengd moeten worden met die over de koloniale geschiedenis, want daar begon het immers allemaal mee. Ook kan er nog meer met het park gedaan worden, dat dateert immers nog steeds uit de begintijd (het eerste museum). Om de monumentale waarden van het ensemble te respecteren en het museum tegelijkertijd wèl te dekoloniseren, zouden bijvoorbeeld de standbeelden *naast* hun pedestaal geplaatst kunnen worden. De restauratoren in het project wilden de beelden van 'wilden' echter volledig restaureren. Zo zijn er volgens Ceuppens nog een vele slagen te maken. Dit is ook noodzakelijk, want het museum blijft belangrijk voor België. Het is een zeer iconisch museum waar iedere Belg tenminste twee keer komt in z'n leven: als kind met een schoolreisje en later weer als oma of opa met de kleinkinderen. Des te belangrijker dat het museum meer biedt dan alleen opgezette dieren en mooie objecten. Maar debat is volgens Ceuppens nog niet voorbij: "the re-opening was the start of an ongoing, never ending process of decolonisation".

Middelburg, 15-10-2019

Fotobijlage bezoek Tervuren en Symposium

Foto's: David Koren, 2019 (tenzij anders vermeld)

Het museum vòòr de renovatie, met koning Leopold II nog op z'n voetstuk (2013).

De renovatie van het museum verbeeld met strijd tussen directie en pressiegroepen.

Lunch in museum (foto links: Thijs van Roon).

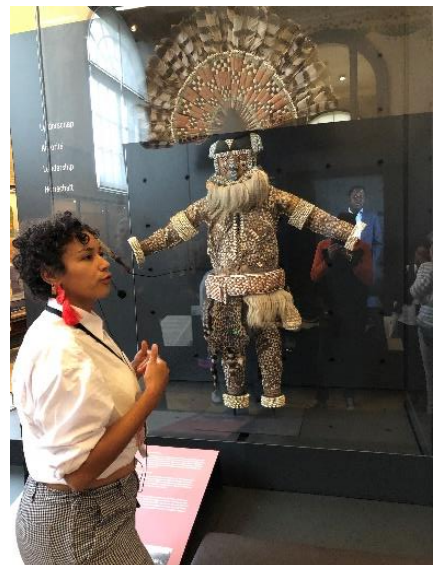
De Krokodillenzaal (ca. 1930).

Prachtige schilderijen (ca. 1930).

Opgezette olifant t.b.v. wereldtentoonstelling (1958).

Gids bij met geweld verkregen beeld.

Aard van het Belgische koloniale bewind in Kongo.

Omstreden beelden met raciale stereotypingen, waar onder de Luipaard-man.

Symposium Leiden met antropologe Bambi Ceuppens. Bambi Ceuppens (bron: internet).